

Bart D. Ehrman conduce Departamentul de studii religioase de la North Carolina University. Să-a făcut studiile de masterat și doctorat la Princeton Theological Seminary, unde a absolvit, în 1985, *magna cum laude*. Este unul dintre cei mai importanți specialiști în istoria creștinismului timpuriu, cunoscut publicului larg prin cărți precum *Jesus, Interrupted: Revealing the Hidden Contradictions in the Bible* (2009); *God's Problem: How the Bible Fails to Answer Our Most Important Questions – Why We Suffer* (2008); *The Lost Gospel of Judas Iscariot: A New Look at Betrayer and Betrayed* (2006); *Truth and Fiction in „The Da Vinci Code“: A Historian Reveals What We Really Know about Jesus, Mary Magdalene and Constantine* (2004); *Lost Scriptures: Books That Did Not Make It into the New Testament* (2003); *The Apostolic Fathers* (2003); *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millennium* (1999); *The New Testament and Other Early Christian Writings: A Reader*; *The Orthodox Corruption of Scripture: The Effect of Early Christological Controversies on the Text of the New Testament* (1993). În traducere românească au apărut, la Editura Humanitas, *Adevăr și ficțiune în „Codul lui Da Vinci“* (2005), *Evanghelia pierdută a lui Iuda* (2009), *Petru, Pavel și Maria Magdalena: Ucenicii lui Isus între istorie și legendă* (2012) și *Ce s-a pierdut din creștinism: Bătăliile pentru Scriptură și credințele pe care nu le-am cunoscut* (2019).

Respon

BART EHRMAN

CUM A DEVENIT ISUS DUMNEZEU

PREAMĂRIREA
UNUI PREDICATOR
EVREU DIN GALILEEA

Traducere din engleză
de Cornelia Dumitru

HUMANITAS
BUCUREȘTI

<i>Mulțumiri</i>	9
Introducere	11
1. Oameni divini în Grecia și Roma antice.....	21
2. Oameni divini în iudaismul antic.....	56
3. Isus se consideră Dumnezeu?	94
4. Învierea lui Isus: Ce nu putem ști	137
5. Învierea lui Isus: Ce putem ști	178
6. Începuturile cristologiei. Cristos ca preamărit în cer	218
7. Isus ca Dumnezeu pe pământ: Cristologii timpurii ale întrupării	254
8. După Noul Testament: Fundături cristologice din secolele al II-lea și al III-lea	292
9. Orto-paradoxuri pe calea spre Niceea	331
Epilog	363
<i>Indice scripturar.</i>	383
<i>Indice de teme și persoane</i>	389

CAPITOLUL I

Oameni divini în Grecia și Roma antice

Când predau cursul de introducere în Noul Testament, le spun studenților că e foarte dificil să știm de unde să ne începem explorarea. Oare cel mai bine e să începem cu cel mai timpuriu autor neotestamentar, Apostolul Pavel, care a scris mai multe cărți decât orice alt autor din Noul Testament? Sau mai curând cu evangheliile, care, deși sunt scrise după Pavel, înfățișează viața lui Isus, care a trăit înainte de a-și fi scris Pavel epistolele? În final, le spun că poate cel mai bine e să începem depănând povestea unui bărbat foarte neobișnuit, care s-a născut în secolul I, într-o zonă periferică din Imperiul Roman, și a căruia viață a fost descrisă ca miraculoasă de ucenicii de mai târziu.¹

O VIAȚĂ REMARCABILĂ

Mai înainte de a se naște, mama lui a primit un vizitator din cer care i-a spus că fiul ei nu va fi un muritor de rând, ci va fi divin. Nașterea lui a fost însoțită de semne cerești neobișnuite. La maturitate, a plecat de acasă, începând o activitate de propovăduire itinerantă. Mergea prin sate și orașe, spunându-le tuturor celor care-l ascultau să nu se îngrijească de viață pământească și de bunurile materiale, ci să trăiască

1. Cei care mi-au citit alte volume vor recunoaște povestea, deoarece am avut prilejul să o spun înainte. Vezi manualul meu, *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*, ediția a V-a, Oxford University Press, New York, 2012, pp. 32–34.

pentru cele duhovnicești și veșnice. A strâns în jurul lui mai mulți ucenici care s-au convins că nu era un om obișnuit, ci Fiul lui Dumnezeu. A săvârșit minuni care le-au întărit convingerile: putea să vindece bolnavi, să alunge demoni și să învieze morți. La sfârșitul vieții, a stârnit opoziția autoritaților romane și a fost judecat. Însă nu i-au putut ucide sufletul. S-a înălțat la cer și continuă să trăiască acolo până în ziua de azi. Pentru a dovedi că trăia mai departe și după ce părăsise pământul, i s-a arătat cel puțin unuia dintre ucenicii lui necredincioși, care s-a convins că într-adevăr el se află cu noi chiar și acum. Mai târziu, câțiva dintre adeptii lui au scris cărți despre el, pe care le putem citi și azi. Totuși, foarte puțini dintre voi au văzut aceste cărți. Și-mi închipui că cei mai mulți nici nu știu cine a fost acest Fiul al lui Dumnezeu și făcător de minuni nemaivăzute. Mă refer la un om numit Apollonios, din orașul Tyana. A fost păgân – adică adorator politeist al numeroșilor zei romani – și filozof renumit în vremea sa. Ucenicii săi îl credeau nemuritor. Avem despre el o carte scrisă de Filostrat, un adept de mai târziu.

Filostrat și-a scris opera în opt cărți la începutul secolului al III-lea, poate prin 220 sau 230 e.n. Făcuse o cercetare considerabilă pentru această biografie, iar istorisirile sale, ne spune el, se bazează în mare măsură pe relatările consemnate de un martor ocular și însoțitor al lui Apollonios însuși. Apollonios a trăit la câțiva ani după un alt Fiul al lui Dumnezeu asemănător, și acela săvârșitor de miracole, dintr-o altă parte îndepărtată a imperiului, Isus din Nazaret. Adeptii de mai târziu ai celor doi bărbați divini i-au văzut în competiție unul cu altul. La vremea respectivă, această competiție făcea parte dintr-o luptă mai amplă dintre păgânism – formele de religie sprijinite de majoritatea anticilor, care adoptau variate religii politeiste – și creștinism, un nou-venit pe scena religioasă, dar care insista că există un singur Dumnezeu și că Isus e Fiul lui. Adeptii creștini ai lui Isus care știau de Apollonios susțineau că acesta din urmă era un șarlatan și un impostor; drept răspuns, adeptii păgâni ai lui Apollonios afirmau că șar-

latanul și impostorul era Isus. Ca să marcheze puncte în dispută, ambele grupuri făceau trimitere la biografi cu autoritate despre viața propriului lider.

Apollonios cel istoric și legendar

Cercetătorii au trebuit să investigheze cu ochi critici evangheliile neotestamentare pentru a stabili care povestiri și ce părți din acestea sunt exacte din punct de vedere istoric cu privire la Isus cel istoric și care sunt înfrumusețările ulterioare, făcute de urmașii lui devotați. Într-un mod foarte asemănător, cercetătorii religiei romane antice au analizat scrierile lui Filostrat cu profund scepticism, pentru a înălțatura ulterioarele acumulări legendare și a-l dezvălu pe Apollonios cel istoric. În general sunt de acord că a fost un filozof pitagoreic – adică un partizan al ideilor lui Pitagora, filozof grec din secolul al V-lea î.e.n. A trăit în a doua jumătate a secolului I (Isus a trăit în prima jumătate). Apollonios a călătorit în regiunile răsăritene ale Imperiului Roman, ca predictor moral și religios. Adeseori locuia în temple și împărțea cu dărinie sfaturi oficialităților religioase și civile. Avea numeroși învățăcei și, în locurile unde se oprea, era bine primit de multe persoane din elita romană. Îl interesa în mod deosebit ca lumea să abandoneze materialismul excesiv și să trăiască pentru ceea ce contează, altfel spus, pentru nevoile sufletului.

Pentru studiul de față, mai important decât viața lui Apollonios cel istoric este grupul de legende care s-au răspândit cu privire la el și au fost crezute de multă lume în epocă. În cele din urmă, extraordinarele lui intuiții filozofice i-au făcut pe mulți să presupună că Apollonios nu putea fi un simplu muritor, ci un zeu care pășise pe pământ. La un veac după moartea sa, lui Apollonios i-a fost dedicat un sanctuar în orașul natal, Tyana, consacrat de nimeni altul decât de împăratul roman Caracalla, care a domnit din 198 până în 217 e.n. Ni se spune că împăratul Alexandru Sever (222–235 e.n.) ținea o

imagină a lui Apollonios printre feluri și săi zei domestici. Împăratul Aurelian (270-275 e.n.), adorator fervent al Zeului Soare, îl venera, de asemenea, ca divin.

Povestea nașterii lui Apollonios, aşa cum o relatează Filostrat în *Viața lui Apollonios din Tyana*, merită în mod deosebit atenția noastră. Istoria „bunei vestiri” seamănă și totodată se deosebește de povestea descrisă anterior de Evanghelie lui Luca (1:2-8). Pe când mama lui Apollonios era însărcinată cu el, a avut viziunea unei făpturi divine, zeul egiptean Proteus, vestit pentru marea lui înțelepciune. Când l-a întrebăt ce fel de copil va naște, zeul a răspuns: „Pe mine însuți”. Nașterea a fost la fel de miraculoasă. Mamei i se spune să meargă cu slujnicele ei pe o pajiște, unde adoarme pe iarbă, dar se trezește la fâlfâitul de aripi al unor lebede. Atunci femeia a născut prematur. Localnicii spuneau că un fulger a apărut pe cer chiar în clipa aceea și, chiar când era să lovească pământul, „ridicându-se de îndată spre slăvi, dispărîu în cer” (*Viața lui Apollonios* 1, 5). Lumea a tras concluzia: „Astfel, cred eu, s-a arătat că el este mai presus de toate cele pământești și aproape de zei, de vreme ce zeii au înțeles să-i vestească în acest chip strălucirea” (1, 5). Evident, acest semn se deosebește de steaua care călăuzește câțiva înțelepți către un copil, însă e în același registru celest. Localnicii au tras concluzia că Apollonios era, în fapt, Fiul lui Zeus.

La sfârșitul vieții, Apollonios a fost pus sub acuzare și adus în fața împăratului Domițian. Printre altele, era învinuit că primea încchinarea cuvenită doar zeilor. Din nou, paralelele cu povestirea lui Isus sunt vădite: și el a fost adus înaintea oficialităților (în cazul lui, liderii evreilor și apoi guvernatorul roman Pilat) și se spunea că alimentase păreri exagerate despre sine, zicându-și Fiul lui Dumnezeu și regele evreilor. În ambele cazuri, oficialitățile au fost convinse că aceste pretenții de preamărire de sine constituiau o amenințare pentru bunăstarea statului și, în cazul ambilor, cititorii primesc asigurări că pretențiile erau pe deplin justificate.

Filostrat precizează că existau relatari diferite despre „moartea” lui Apollonios. Una din variante spune că a murit pe insula

Creta. S-ar fi dus la un sanctuar dedicat unui zeu local, păzit de o haïtă de câini răi. Însă în loc să facă hărmălaie, câinii l-au întâmpinat pe Apollonios în chip prietenos. Responsabilii sanctuarului l-au descoperit și l-au pus în lanțuri, crezând că s-a folosit de vrăjitorie ca să treacă de câini. Însă la miezul nopții Apollonios s-a eliberat, chemându-i pe temnicii să vadă ce urma să se întâmple. A mers la porțile sanctuarului, care s-au deschis de la sine. Apoi a intrat în sanctuar, porțile s-au închis singure, iar dinăuntrul sanctuarului (altminteri gol) s-au auzit glasuri de fete cântând: „Părăsește pământul, vino spre cer, vino!“ Cu alte cuvinte, lui Apollonios i se spunea să se întâlne în tărâmul zeilor. Astă a și făcut, firește, și n-a mai fost de găsit pe pământ. Si aici se arată limpede paralelele cu povestirile despre Isus: la sfârșitul vieții, Isus a stârnit o tulburare într-un templu, a fost arestat și pus sub acuzație, iar după ce a părăsit tărâmul pământesc s-a ridicat la cer, unde continuă să trăiască.

Ca filozof, Apollonios învăță că sufletul omenesc e nemuritor; trupul moare, dar persoana trăiește mai departe. Nu toată lumea l-a crezut. Însă după ce a plecat la cer, i-a apărut în vizuire unui ucenic care se îndoia de el. Apollonios l-a convins pe ucenicul cu pricina că era încă viu și prezent în mijlocul lor. Si Isus, bineînțeles, le-a apărut ucenicilor după înviere și i-a convins, inclusiv pe Toma cel necredincios, de realitatea și viața lui neîntreruptă în cer.

Apollonios și Isus

Cercetătorii moderni au dezbatut semnificația evidențelor puncte de legătură dintre Isus și Apollonios, însă dezbaterea nu e recentă. La începutul secolului al IV-lea e.n., un autor pagân pe nume Hierocles a scris o carte intitulată *Iubitul de adevăr*, care conține o comparație între cei doi presupuși Fii ai lui Dumnezeu și laudă superioritatea versiunii păgâne. Nu mai avem întreaga carte. Însă la câțiva ani după scrierea ei, a fost combatută explicit în scrierile Părintelui Bisericii Eusebiu – numit uneori „Părintele istoriei bisericești”,

fiindcă a întocmit cel dintâi o istorie a creștinismului din vremea lui Isus până în zilele lui. O altă carte a lui Eusebiu era îndreptată împotriva lui Hierocles și a proslăvirii lui Apollonios. Din fericire pentru noi, cititorii de mai târziu, Eusebiu citează pe alocuri cuvintele oponentului. Spre începutul cărții sale, de pildă, Hierocles scria:

În setea lor de a-l preamări pe Isus, aleargă-n sus și-n jos îndrughând despre cum l-a făcut pe orb să vadă și a săvârșit alte minuni de felul acesta... Să luăm aminte, totuși, cu cât mai bună și mai chibzuită este părerea pe care o adoptăm noi în asemenea chestiuni și cum explicăm concepția pe care o avem despre bărbații înzestrați cu puteri remarcabile... În timpul domniei lui Nero a înflorit Apollonios din Tyana... [care] a săvârșit o sumedenie de minuni, dintre care voi pomeni doar câteva, lăsându-le deoparte pe cele mai multe (*Viața lui Apollonios* 2).¹

Hierocles ridiculizează evanghelile neotestamentare, deoarece conțin basme despre Isus „încropite de Petru, Pavel și alții câțiva de teapa lor – bărbați mincinoși, lipsiți de educație și vrăjitori“. Pe de altă parte, relatările despre Apollonios au fost scrise de autori cu o educație elevată (nu de țărani din clasele de jos) și totodată martori oculari ai lucrurilor povestite. Datorită vieții sale nemaipomenite și felului în care „a murit“ – căci „s-a dus la cer în trupul său fizic, însotit de zei“ – „trebuie să-l aşezăm neîndoelnic pe acest bărbat printre zei“. Răspunsul creștinului Eusebiu a fost direct și caustic. Apollonios nu era divin, ci malefic; nu era un fiu al lui Dumnezeu, ci un om cu puteri primite de la un demon.

Dacă privim această polemică dintr-o perspectivă istorică, nu începe îndoială că în final a câștigat Eusebiu. Însă victoria lui nu putea fi anticipată la vremea când și-a scris Hierocles

1. Traducere de F.C. Conybeare, Philostratus: *The Life of Apollonius of Tyana*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1950, vol. 2. [traducere preluată din Filostrat, *Viața lui Apollonios din Tyana*, traducere de Marius Alexianu, prezentare și note de A. Piatkowski, Polirom, Iași, 1997 – n. tr.]

cartea, înainte ca religia creștină să fi devenit mai puternică. Apollonios și Isus erau considerați rivali pentru dobândirea onorurilor divine: unul, păgân adorator al multor zei, celălalt evreu, adorator al unui singur Dumnezeu; unul, promotor al filozofiei păgâne, celălalt, întemeietor al religiei creștine. Amândoi au fost declarați Dumnezeu pe pământ, deși amândoi erau, fapt evident, și oameni. Într-un anumit sens, erau considerați oameni divini.¹

Surprinde faptul că mai erau și alții, nu doar ei doi. Chiar dacă oamenii de azi știu, poate, numai de Isus ca Fiul al lui Dumnezeu, săvârșitor de miracole, în lumea antică existau multe asemenea persoane. N-ar trebui să-l considerăm pe Isus „unic“, dacă prin acest termen înțelegem că era singurul „așa“ – adică un om cu mult mai presus și foarte diferit de noi, restul muritorilor de rând, un om care era, într-un anumit sens, și divin. În Antichitate existau numeroși oameni divini. După cum va reieși cu claritate, eu nu dezbat dacă erau *într-adevăr* divini sau nu; spun că aşa erau *considerați*. Deslușirea acestui aspect constituie primul pas spre înțelegerea modului cum a ajuns Isus să fie gândit în acești termeni. Vom vedea însă că Isus n-a fost gândit astfel de la început – ca de altfel nici Apollonios în timpul vieții. Numai după moartea sa a ajuns omul Isus să fie socotit Dumnezeu pe pământ. Cum s-a întâmplat asta? Vom porni de la înțelegerea modului cum au ajuns alți oameni să fie considerați divini în lumea antică.

1. Întrucât Filostrat a scris într-o perioadă când evangeliile circula deja, este foarte posibil – aşa cum au remarcat mulți critici – să fi fost influențat de portretul pe care i-l fac acestea lui Isus și, în consecință, să fi creat el însuși similitudinile între relatarea despre Apollonios și povestirile evanghelice. Poate că e adevărat, însă în opinia mea cititorii lui păgâni n-ar fi întâmpinat nici o dificultate în a accepta ideea că Apollonios era și el un „bărbat divin“, la fel ca alții, foarte cunoscuți.

Creștinismul s-a răspândit în Imperiul Roman imediat după moartea lui Isus, petrecută în jurul anului 30 e.n. Jumătatea estică a imperiului era impregnată profund de cultura greacă într-o asemenea măsură, încât limba comună a Imperiului răsăritean, limba în care s-a scris, de fapt, tot Noul Testament, era greaca. Iar pentru a înțelege concepțiile primilor creștini trebuie să le situăm în contextul lor istoric și cultural din lumea greco-romană. Evreii epocii aveau multe concepții care împingeau de ceilalți (a se vedea capitolul următor), însă cu privire la multe chestiuni-cheie, relevante pentru studiul nostru, împărtășeau (în felul lor) multe dintre concepțiile prietenilor și vecinilor romani. Faptul e important de știut, deoarece Isus însuși era evreu, la fel și ucenicii lui imediat – inclusiv cei care au proclamat prima oară că el nu era un simplu muritor, ci Dumnezeu.

Dar cum era posibil ca Dumnezeu sau un zeu să devină, ori să pară că a devenit om? Am văzut o modalitate cu Apollonios din Tyana. În cazul său, mama lui i s-a spus dinainte de a-l naște că fiul ei va fi întruparea – „venirea în carne“ – a unei ființe divine preexistente, zeul Proteus. Seamănă foarte mult cu interpretarea teologică mai târzie a lui Isus – ca Dumnezeu care s-a întrupat născându-se din Maria, mama lui. Nu cunosc, în gândirea antică greacă sau romană, alte cazuri de „zeu-om“ în care o ființă divină deja existentă să se nască dintr-o femeie muritoare. Însă există alte concepții apropiate de această perspectivă, iar aici vom analiza trei dintre ele.

Zei care devin temporar oameni

Unul dintre cei mai mari poeți romani a fost Ovidiu, (43 î.e.n.–17 e.n.) contemporan mai vârstnic al lui Isus. Cea mai faimoasă operă a lui, *Metamorfozele*, în cincisprezece cărți, preamărește schimbările sau transformările descrise în mitologia antică. Uneori, aceste transformări implică zei

care iau formă omenească pentru a interacționa, un timp, cu muritori.

Unul dintre cele mai fascinante basme întâlnite în Ovidiu are ca protagonisti doi țărani bătrâni, Filemon și Baucis, care viețuiesc în Frigia (o regiune din Turcia actuală). În această scurtă povestire, zeii Iupiter și Mercur călătoresc prin ținut deghizați ca muritori. În ciuda faptului că trec pe la nenumărate case, nu găsesc pe nimenei să-i primească, să le dea ceva de-ale gurii și să-i lase să se odihnească. Până la urmă nimeresc la bordeiul sărman al lui Filemon și Baucis, care își îndură sărăcia cu demnitate, „cugetând că nu este deloc rușinoasă“. Vârstnica pereche le urează bun-venit oaspeților, îi invită în casa lor săracioasă, le pregătește o masă după putință și le spală cu apă caldă picioarele istovite. Drept mulțumire, zeii recunoșcători fac în aşa fel încât vasul cu vin să nu se golească niciodată; oricât ar bea cu toții, vasul rămâne plin.

Atunci zeii îi înștiințează: „Noi doi suntem zei“¹. Drept răsplătit pentru ospitalitatea din Frigia, zeii declară:

Neleguiirea vecinilor voștri își va lua
pedeapsa meritată. Voi veți fi
cruțați de nenorocirea lor.

Iupiter îi întrebă pe cei doi ce-și doresc cel mai mult. După ce se sfătuiesc, Filemon îi spune regelui zeilor că el și soția lui vor să fie preoți care să păzească altarele zeilor, iar când va veni ceasul morții, vor să moară împreună:

Fiindcă am trăit toată viața în înțelegere împreună,
Să murim amândoi odată
Și nici eu să nu văd mormântul soției,
Nici ea să nu fie nevoie să mă înmormânteze pe mine.

1. Traducere de A.D. Melville, *Ovid: Metamorphoses* Oxford University Press, Oxford, 1986. Toate citatele sunt din Cartea a VIII-a, pp. 190–193. [Traducere preluată din Ovidiu, *Metamorfoze*, traducere, studiu introductiv și note de David Popescu, Editura Științifică, București, 1953, pp. 224–225 – n. tr.]

Iupiter le îndeplinește dorințele. Vecinii sunt nimiciți. Se iubește sanctuarul, iar Filemon și Baucis îi devin străjeri. Când le vine ceasul morții, cei doi se transformă simultan în doi copaci care cresc dintr-un singur trunchi, astfel încât, după cum au dus un trai lung, armonios, ca soți, la fel sunt uniți în moarte. Cei care se încuină mai târziu la altar, nu numai că recunosc „viața“ neîntreruptă a perechii, dar cred că cei doi au fost într-adevăr divinizati și merită venerații:

Acum sunt zei cei ce i-au slujit pe zei
și cei ce au cinstit trebuie să fie cinstiți.

Acest frumos și emoționant basm de dragoste în viață și moarte este totodată un basm cu zei care devin – sau par să devină – temporar oameni și cu oameni care devin zei. Dacă Filemon și Baucis sunt venerați ca zei, nu înseamnă că acum sunt la fel de puternici ca Iupiter și Mercur. Sunt socotiți divinități de nivel mai mic, muritori care au fost ridicati în planul divin. Dar sunt totuși divini. Faptul constituie o cheie și o lecție importantă pentru noi. Divinitatea se manifestă în multe forme și dimensiuni; tărâmul divin avea multe niveluri.

Astăzi gândim tărâmul divinității, tărâmul lui Dumnezeu, ca fiind complet Altul și separat de tărâmul nostru omenesc. Dumnezeu e sus în cer, noi suntem aici jos, pe pământ, iar între noi se întinde un abis infinit. Însă majoritatea anticilor nu vedea în acest fel tărâmurile divin și pământesc. Tărâmul divin avea numeroase niveluri. Unii zei erau mai însemnați, s-ar putea zice „mai divini“ decât alții, iar oamenii puteau fi ridicati câteodată în rândurile acestor zei. Pe deasupra, zeii însăși puteau să coboare, și ocazional chiar coborau să petreacă un timp cu noi, muritorii de rând. Când o făceau, faptul putea duce la consecințe interesante, ba chiar dezastroase, după cum au învățat, spre marea lor năpastă, neospitalierii locuitori ai Frigiei.

Locuitorii de mai târziu ai regiunii au învățat lecția, după cum aflăm chiar din paginile Noului Testament. În cartea

Faptelor, avem o relatire despre Apostolul Pavel aflat într-o călătorie misionară împreună cu însotitorul lui, Barnaba, în aceeași regiune, vizitând orașul Listra (Fapte 14:8–18). Pavel vede un bărbat olog și îl vindecă prin puterea lui Dumnezeu. Gloatele care au văzut miracolul trag concluzia, firească pentru ei: „Zeii, asemănându-se oamenilor, s-au coborât la noi“ (Fapte 14:11). De remarcat că îi spun lui Barnaba Zeus, iar lui Pavel – cel care a vorbit –, Hermes. Identificările nu sunt întâmplătoare. Zeus era echivalentul grec al romanului Iupiter, iar Hermes era corespondentul lui Mercur. Cei din Listra știu basmul cu Filemon și Baucis și cred că cei doi zei și-au făcut iarăși apariția în mijlocul lor. Sunt atât de convinși de asta, încât preotul local al lui Zeus vine cu tauri și cununi pentru a le aduce jertfe celor doi apostoli, care cu mare greutate îi conving pe toți că sunt doar niște oameni simpli, „asemenea pătimitorii ca voi“. Pavel se folosește de ocazie, după cum îi stătea în obicei, pentru a-și propovădui mesajul evangelic cu scopul de a converti lumea. Însă nu toți au fost convinși: „Și acestea zicând, abia au potolit mulțimile, ca să nu le aducă jertfă“ (14:18).

Nu e de mirare că acești credincioși ai lui Zeus din Listra erau atât de dornici să admită că zeii devin temporar oameni și mergeau printre ei; își amintea bine ce se întâmplase altă dată când refuzaseră să aducă încuinare atunci când o datorau. Dacă povestirea din Fapte e o amintire a activităților misionare ale lui Pavel sau pur și simplu o legendă fascinantă apărută într-o perioadă mai târzie (ca și povestirea cu Filemon și Baucis), e irelevant pentru dezbaterea noastră de aici: în lumea romană se credea în general că zeii puteau să ia înfățișare omenească, astfel încât unele persoane pe care le întâlnieai puteau fi într-adevăr divine. Mitologiile greacă și română sunt pline de asemenea povești.